

Віра Бурдяк

РОЗВИТОК ДЕРЖАВНОЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Проблема, заявлена у назві статті, не може не хвилювати чи залишати осторонь політологів як, очевидно, і більшість громадян України. Здобуття незалежності України, розвиток етнонаціональних процесів, політичні і соціально-економічні зміни останніх десятиліть логічно оформили прагнення її народів до культурної та національної самоідентифікації, і все це актуалізує проблему, вимагає вироблення певної державної етнонаціональної політики.

Уперше за багатовікову історію українців у сучасній Україні ми стали свідками становлення національної держави. Декларація про державний суверенітет України, прийнята Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р., проголосила верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади в республіці у межах її сучасної території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах; визнала єдиним джерелом влади в Україні її народ, який складають громадяни республіки всіх національностей; дотримання статей Конституції і законів України на всій її території; Україна самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах; народ України має повне право на володіння й використання національних багатств; Україна є самостійною у розв'язанні питань науки, освіти, культурного й духовного розвитку

української нації, гарантує всім національностям, що проживають на її території, право на вільний соціально-культурний розвиток¹.

Декларація також проголосила, що відносини України з іншими країнами — колишніми республіками СРСР будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправ'я, взаємної поваги і невтручання у внутрішні справи інших, визначила позиції України в укладанні міжнародних угод. Через рік, 24 серпня 1991 р., ці положення знайшли продовження в Акті проголошення незалежності України. У документі наголошено на створенні незалежної держави України, влада якої є суверенною, а територія недоторканою і неподільною². Тож, у наступні роки зусилля народу й уряду спрямовувалися на розбудову справді суверенної, національної держави. Водночас стосовно розвитку етнопіонаціональних процесів варто зазначити, що Україна обрала модель невтручання у їх перебіг. «Питання національних меншин та їх прав притлумлювалося і всіляко виводилося за межі політичного дискурсу протягом 1990-х років, — пише К.Вітман. — Під час виборчих кампаній 2004–2007 рр. у багатьох політичних сил виникла спокуса розіграти національне питання, скориставшись нагодою його актуалізувати»³.

Підкреслимо, що поняття *національна держава* не тотожне поняттю *етнічна*, так само як і поняття *національна меншина* та *етнічна меншина* — різні. Перше припускає наявність власної держави, друге — ні. Тож, поляків чи болгар в Україні можна вважати *національними меншинами*, а циган — ні. Субстратом української державності виступають не лише етнічні українці, але й представники інших етнічних груп, що проживають в Україні. Тому в державі існує проблема формування української політичної нації, суть якої найадекватніше відображає поняття *український народ*. Процес утвердження національної державності має незворотний характер, хоч інституціоналізація проходить складно. Подібне спостерігається в більшості багатонаціональних посткомуністичних країн, і Україна не є винятком у цьому питанні, адже події кінця ХХ — початку ХХІ ст. дають підстави стверджувати, що процеси зростання етнічної свідомості, самовідкриття й самоідентифікації народів характерні для більшості країн. У сучасній Україні активніше, ніж будь-коли, народи шукають себе *в поверненні до свого коріння, власної історії*.

Україна за Конституцією — унітарна держава (хоч у її складі є Автономна Республіка Крим (АРК) і це сприяє збереженню

територіальної цілісності. Після проголошення незалежності в Україні в регіонах ввели посаду представника президента, керівника регіональної виконавчої влади (нині — голова обласної державної адміністрації), що спричинило майже в усіх областях конфлікти між новою структурою і обласними радами, які не втратили своїх владних амбіцій і повноважень. Верховна Рада в останні роки відчуває сильний тиск з боку виконавчої влади, що викликає постійні суперечності між ними. В Україні до 2007 р. не було розпуску ВРУ, місцевих рад, як, наприклад, у Росії в 1993 р. Вибори обласних і районних рад відбулися у призначений термін і без особливих відхилень від норми. Тому ради значною мірою зберегли свою політичну роль. Україна швидше, ніж інші колишні республіки СРСР, перейшла до виборності муніципальних керівників, започаткувавши цей процес у 1994 р.

В Україні проживають майже 130 національностей, етносів та етнічних груп⁴. За даними перепису 1989 р. у колишній УРСР — 27% населення становили національні меншини. Найчисленнішими були росіяни — 22,1% (11,4 млн.), євреї — 0,9% (486,3 тис.), білоруси — 0,9% (440 тис.), молдовани — 0,6% (325 тис.), болгары — 0,5% (233,8 тис.), поляки — 0,4% (210 тис.), угорці — 0,3% (163 тис.), румуни — 0,3% (134,8 тис.)⁵. За переписом 2001 р. кількість населення України зменшилася на 3211,132 тис. осіб і становила 48240,902 тис. осіб проти 51452034 тис. осіб у 1989 р., відповідно значно змінилася й етнодинаміка населення. Так, у 2001 р. в Україні національні меншини становили 22,2%; серед них росіяни — 17,3% (8,3 млн.), євреї — 0,2% (103,5 тис.), білоруси — 0,6% (275 тис.), молдовани — 0,5% (258 тис.), болгары — 0,4% (204,5 тис.), поляки — 0,3% (144 тис.), угорці — 0,3% (156 тис.), румуни — 0,3% (150,9 тис.)⁶.

Оскільки кожний етнос прагне до самоідентифікації, то навіть теоретично важко уявити відсутність міжнаціональних протиріч. На жаль, національні проблеми часто переплітаються з повільними темпами відчутних якісних зрушень у соціально-економічному статусі громадян і формуванні демократичних інститутів. Водночас представники певних політичних сил використовують етнічність і релігію як політичний інструмент для задоволення власних інтересів і амбіцій. Але Україна прагне своєю політикою запобігати виникненню конфліктів, тому, незважаючи на всі суперечності, в державі існує відносна соціально-політична рівновага. На думку В.Полохала, справжньою основою такої рівноваги

є відсутність розвиненого громадянського суспільства, здатного стати реальним опонентом до цілковитого панування політичної влади, її опозицією⁷. Зазвичай політичні колізії не торкаються етнічних відносин, а зосереджені навколо питань влади, і вражаюча багатопартійність відображає політичну деморалізацію суспільства, яку заохочує владна еліта.

У незалежній Україні постала нагальна потреба в державній політиці, спрямованій на відродження титульного й інших етносів. Нині розроблені певні правові гарантії захисту етносів, щоб латентно присутні у масовій свідомості агресивні етнофобії та комплекси етнічного кривдження, пов'язані з реальним чи історичним приниженням, образами, не вийшли на поверхню суспільної свідомості і не спонукали до конфронтації; політико-правова база визначає правовий статус етнічних меншин, враховуючи споконвічні традиції всіх народів держави та досвід західної демократії. Однак єдиної Концепції національної політики в Україні так і не створено, незважаючи на те, що потреби розвитку суспільства і вчені давно вже довели її необхідність.

У законодавчих актах, що становлять основи етнонаціональної політики, особливо в Декларації прав національностей України (1991), законі «Про національні меншини в Україні» (1992) та Конституції України (1996) чітко вказана нерозривність прав і людини, і національностей. Гарантуючи права етноменшин, держава виходить з того, що вони є невід'ємною частиною загально-визнаних прав людини. Ці положення перекликаються зі ст.2 Загальної декларації прав людини і VII принципу Гельсінського Заключного Акту 1975 р., Міжнародного пакту про громадянські та політичні права і Факультативного протоколу до нього, Декларації 47-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН про права осіб, що належать до національних чи етнічних, релігійних і мовних меншин, розділу Заключного акта Ради з безпеки та співробітництва в Європі з прав людини, Документа Копенгагенської конференції з питань людського виміру ОБСЄ, Гаазьких рекомендацій з прав національних меншин на освіту, Ослівських рекомендацій щодо мовних прав національних меншин, Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин тощо, де передбачено, що кожна людина має всі права і свободи незалежно від будь-яких відмінностей, таких як раса, колір, стать, мова, релігія, політичні та інші переконання, національне чи інше соціальне походження, майновий, за народженням чи інший статус. Також Україна

ратифікувала Європейську хартію регіональних чи міноритарних мов.

Конкретизовані у законах права етноменшин гарантують їм національно-культурну автономію. Так, закон «Про мови в Україні» (1989) закріпив право вільного використання рідної мови, власних освітніх, культурних і релігійних закладів, релігії, встановлення й підтримки контактів в Україні і з етнічною батьківщиною, поширення інформації, участі у діяльності міжнародних неурядових організацій. Закон «Про громадянство України» (1991 та 1997), Декларація прав національностей (1991), Закон «Про правовий статус іноземців», Закон «Про біженців» (1993), Закон «Про освіту» (1996), Закон «Про місцеве самоврядування» (1997), Конституція України (1996) створили гарантії для реалізації цих прав. Складовою системи гарантій реалізації захисту прав етнічних меншин є конституційні гарантії, забезпечені найвищою юридичною силою Основного закону України. Так, гарантії захисту прав меншин містить II розділ Конституції. Ст. 24 зазначає, що всі громадяни мають рівні конституційні права і свободи, рівні перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними та іншими ознаками⁸. Ст. 10–11 Конституції України проголосили демократичні принципи мовної політики, визнали права різних мов у державі. Українська мова має статус державної, а мови етнічних меншин — державний захист. Повільно, важко, але впроваджується ділова українська мова замість російської, якою велось усе діловодство до 1991 р.

Закріплення державного статусу української мови цілком справедливе. Це рідна мова найбільшого титульного етносу і надання їй відповідного статусу відновлює історичну справедливість, адже вона була другорядною чи навіть чужою на своїй землі. Державна мова робить економнішою і раціональнішою діяльність апарату управління в державі. Проте цей статус української і відсунення на другі ролі російської мови на свій лад розігрують різні політичні сили у ході всіх виборчих кампаній упродовж незалежності України.

Серед інституцій, що сприяють реалізації прав меншин, значне місце належить Фонду розвитку культур, заснованому при Комітеті у справах національностей при Кабміні Указом Президента України № 279 (29.IV. 1992). Фонд організовує виконання і фінансу-

вання програм розвитку культур меншин, спрямовує діяльність майже 200 їх громадських об'єднань — всеукраїнських, регіональних і обласних, які захищають політичні, економічні інтереси і права населення. Українські законодавці розглядають права меншин як сукупність правничих норм і визнаних міжнародних стандартів правового характеру, які в Конституції, законах імплементуються і доповнюються національно.

У виступах, заявах представників влади часто йдеться про те, що Україна — безпроблемна у міжнаціональних відносинах країна на пострадянському просторі; що національна і соціальна злагода — досягнення політичної еліти, її продумана, зважена політика в роки незалежності. До певної міри з цим можна погодитись, адже безпроблемну країну важко віднайти в сучасному, зітканому з проблем і стресів світі. В Україні перехід до нової політичної системи проходив без міжетнічних конфліктів, але процеси змін загострили в народів відчуття самоідентифікації, етнічного ренесансу. Це підтверджують результати виборів, де чітко простежується залежність між політичними симпатіями українського електорату і його етнокультурною та релігійною належністю⁹. Особливо це пов'язано з мовою. Як пише А.Лагутін, «мовна проблема виходить за межі питання про представлення російській мові відповідного офіційного статусу (що само по собі було б відкритим і чесним визнанням її практичної ролі в розвитку сучасного українського суспільства), а виявляється стратегічною лінією національної політики в умовах незалежності»¹⁰. Майже всі партії, кандидати в президенти і депутати вважають за потрібне запропонувати свій варіант вирішення цієї проблеми. Російська мова використовується як аргумент у постійних політичних суперечках, дискусіях, а іноді стає причиною недобросовісних політичних спекуляцій. Створюється враження, що дискурс питань, пов'язаних з використанням російської мови, важливий не її носіям, а *ділкам від політики*. Практично ж росіяни в Україні попри пропагандистські спекуляції і підбурювання не відчувають жодних утисків. Тож в Україні немає соціальної бази для екстремістських організацій на зразок Інтерфронту чи «Пам'яті», які б прагнули повернення до Росії чи приниження гідності інших етносів. Натомість у Росії, де проживає близько 10 млн. українців, немає жодної української школи, факультету, вузу, театру, газети. І головна етнополітична проблема в Україні — не російські меншини, а проблема північного сусіда, взаємини з Росією — державою, від якої лунають

територіальні, політичні та інші вимоги і погрози. Після 1930 р. у СРСР не було жодної союзної, автономної республіки, області, де б корінну націю не звинувачували у буржуазному націоналізмі й зраді Батьківщини. Лише російська мова була ознакою політичної благонадійності, а все російське — вищим, прогресивнішим.

Події в Чечні показали, що Росія не бажає повернення етнічних росіян, тож вони шукають притулку в Україні, Білорусі, на Кавказі. Політика Росії дозволяє стверджувати, що росіянам, зокрема в Україні, відводиться роль *п'ятої колони*, на яку можна розраховувати в разі потреби знищення України.

На нашу думку, єдиним реально загрозливим об'єктом, яким Росія здатна маніпулювати, є Крим, де ведеться антиукраїнська пропаганда. АРК створили на півострові в наприкінці 80-х рр. ще Верховною Радою СРСР, ніби на вимогу населення (фактично — обласне партійне керівництво), коли йшов процес реєвакації татар. Так місцеві партійці, випереджаючи розвиток подій, прагнули швидше оформити статус Криму і запобігти необхідності вирішення цієї проблеми в інших обставинах, ускладнених участю татар-емігрантів. Місцеві партфункціонери діяли найперше у своїх корпоративних інтересах. Цю політико-адміністративну акцію уряду СРСР можна розцінити як запобіжну щодо України, де вже велась боротьба за незалежність. Щоб утримати Україну від рішучих дій, уряд СРСР створив прецедент у Криму, джерело потенційної напруги в майбутній незалежній державі. Розвиток подій у Криму підтверджує це припущення. Незважаючи на прийняття нової Конституції АРК (1998), цей регіон — зона міжнаціональної і соціально-політичної нестабільності. Маючи інформаційний простір у Криму, Москва під гаслами *захисту російськомовного населення* втручається у внутрішні справи України, ускладнює українсько-російські взаємини. Українці Криму — чверть населення АРК, — позбавлені шкіл, театрів, газет, радіо тощо, можуть створити відповідні антиросійські прецеденти. Татарська частина населення АРК теж невдоволена своїм правовим статусом, що не відповідає її очікуванням, і періодично це висловлює.

Як стверджують деякі аналітики, акції невдоволення кримських татар використовуються українським урядом як противага для обмеження політичних домагань російської частини населення АРК¹¹. Можливо, тут справді присутній момент протистояння, адже з часу утворення АРК її населення, особливо російськомовне, та найвпливовіші політичні лідери перебувають в опозиції до

офіційного Києва. На парламентських виборах 1998 р. прокомуністичні сили здобули 60% місць у ВР Криму, що майже відповідає відсотку російського населення АРК. Певна річ, опозиційність населення АРК не можна пояснювати лише їх ставленням до національної політики уряду України. Але те, що ці два чинники тісно пов'язані між собою — безсумнівно. Про це свідчать, зокрема, зміни електоральних переваг на президентських виборах. Так, у 1994 р. електорат АРК підтримав Л.Кучму, який обіцяв у своїй програмі, що надасть російській мові статусу офіційної. Обіцянку він не виконав і на виборах 1999 р. більшість виборців АРК відмовили йому в довірі. Таке бувало, як пише Е.Вільсон, що Президент України Л.Кучма «різним аудиторіям — Росії, Заходу, самій Україні — говорить різне. Це відчувається майже у всьому»¹².

Подібні заяви щодо статусу російської мови робили й інші найвищі посадовці України. Так, В.Янукович у ході президентської виборчої кампанії 2004 р., далі, на Всеукраїнському з'їзді депутатів органів місцевого самоврядування в Северодонецьку (28 листопада 2004 р.), згодом обіймаючи посаду прем'єр-міністра, і навіть нещодавно у виступі вже на II з'їзді в Северодонецьку 1 березня 2008 р. обіцяв змінити мовну політику в Україні. Зайве наголошувати, що така політика і свідоме розпалювання міжетнічних протиріч як засобу досягнення вузькокорпоративних інтересів правлячої еліти може дати небажані та не передбачувані наслідки. Тож мовну проблему не можна ігнорувати, а прийняті документи з цього питання вимагають доповнень.

Більшість проблем пов'язані з економічними чинниками. Підвищення добробуту громадян може автоматично пом'якшити сепаратистські настрої росіян Сходу і Півдня України, зняти гостроту мовних суперечок, свідченням чого є міжнаціональні стосунки у високорозвинених демократичних країнах.

У етнополітиці України, зумовленій процесом державотворення, можна виділити наступні чинники: поліетнічний склад населення; процес етнічного відродження українського та інших етносів України; розвиток і відкритість зв'язків, які стали можливими між історичною батьківщиною представників діаспори та етносів в Україні; участь у міжетнічних процесах представників нових етносів (активні міграційні процеси, проблема біженців) тощо. Сам же процес державотворення пов'язаний з вирішенням двох головних завдань. Перше — полягає в конструюванні та інституціонуванні сучасної демократичної України, яка, враховуючи різні

комбінації означених чинників, повинна дбати про інтереси всіх груп населення. Початковий, формально-організаційний етап цього завдання зводився до створення базових інститутів держави і прийняття законів та Конституції України. Друге — формування багатонаціональної спільноти громадянського типу, народу України, як носія державного суверенітету. Це складне і тривале завдання, яке вимагає поступової зміни традиційного укладу життя населення у кількох поколіннях. Лише так можна закласти підвалини української державності, пряму зацікавленість ключових груп суспільства в становленні ефективної системи політичного управління.

Україна прагне створити рівні умови для тісної взаємодії етносів у розбудові демократичної держави на основі консенсусу і злагоди в інтересах усього населення. Розвиток етнічного процесу в Україні має спільні загальноцивілізаційні та специфічні риси й особливості, власні проблеми, що і відрізняє менталітет різних народів. Майже 350 років колоніального статусу України породили ряд проблем, вирішення яких є першочерговим завданням етнополітичної творчості її державних інститутів. На жаль, переважаюча етнічна спільнота не виконує роль національної більшості як лідера, що взяв би на себе всю повноту влади і відповідальності за стан міжетнічних відносин. Процес формування українського етносу як носія державності ще триває, адже минуло лишень 17 років, як він позбувся статусу меншини. Потрібний час для усвідомлення себе державним етносом, а урядовцям — управлінцями-патріотами, соціально відповідальними за справи у власній державі. Про несформованість української нації писали громадські діячі та науковці в різні періоди історії. Українці Закарпаття, Прикарпаття, Полісся, Слобожанщини, Придніпров'я, Таврії різні не лише за діалектами й історико-культурними особливостями, а й за зовнішніми перевагами, орієнтаціями та зв'язками¹³.

Регіональну специфіку чітко видно з електоральних переваг українського етносу. Зокрема, спостерігаються зміни політичних симпатій від правого до лівого спектра за віссю *захід — схід і північ — південь*¹⁴. Ще виразніша диференціація зовнішніх політичних орієнтацій населення східних і західних регіонів по лінії Росія — Європа. Місцеві відмінності наочно виявилися у всіх виборчих кампаніях України. Але розходження в політичних перевагах є лише зовнішнім виявом соціокультурної несформованості нації. Віками український етнос був роз'єднаний між різними

державами, і це відобразилося на політичних, психологічних, культурних орієнтаціях населення. Свідомість західних українців формувалася в ліберальніших політичних умовах, а національний самовияв не мав тих перешкод, які чинила українцям Півдня й Сходу Російська імперія. Спроба відродити національну державність була потоплена в крові у 20-х рр. ХХ ст., згодом цьому стали на заваді різні так звані *націоналістичні ухили*, голодомор, нищення інтелектуального потенціалу українського народу тощо. Тож, контури титульної української спільноти поки умовні, а це створює труднощі для її самовизначення та утвердження принципів взаємодії з представниками національних меншин, найперше з росіянами.

В Україні відсутній власний досвід вирішення проблем взаємин держави й нації, міжетнічних стосунків, адже її етнополітику впродовж століть визначали Росія, Польща, Литва, Румунія, Австро-Угорщина. Це породило у суспільстві проблему догм етнополітичного мислення, етноідеологічних стереотипів тощо. Водночас зіткнення політичних інтересів нуртувалося в колі вузькокорпоративних владних груп, що конкурували за контроль над ключовими державними інститутами та ресурсами і не торкалися національної політики, яка фактично повторювала відому з радянських часів практику примусового утвердження нової соціальної спільноти — у нашому випадку *українського народу*. Крім того, відсутність в Україні власної національної ідеології, без якої неможлива консолідація суспільства, негативно впливає на міжетнічні взаємини і є прямим наслідком несформованості української нації, демонстративного замовчування владою міжетнічних суперечностей у державі.

Запізнілий розвиток України спричинив бурхливий процес політизації етносів і потребу вирішення низки проблем у державній етнополітиці. Вважаємо, що найважливішими, сутнісними напрямками її реалізації є: визнання поліетнічності в суспільстві та підтвердження прав і обов'язків усіх громадян незалежно від етнічного походження; гарантування громадянам, етносам рівної участі в житті суспільства; належна оцінка внеску кожного громадянина, меншини у розвиток державотворчого процесу та утвердження принципів і норм громадянського суспільства; підтримання взаєморозуміння та творчої взаємодії між усіма складовими етнічної структури суспільства; створення психологічного мікроклімату, високої поваги, любові та шанування культур,

звичаїв, релігій усіх етносів України; забезпечення всебічного розвитку і функціонування державної української мови в усіх сферах суспільного життя; гарантування вільного розвитку мов усіх народів України; сприяння участі всього народу в розбудові держави та духовно-культурному відродженні; визнання прав осіб, незаконно депортованих за національною ознакою за межі України, та сприяння їх інтеграції в українське суспільство тощо.

Отже, Україна лише зводить Концепцію національної політики до етнополітики в західному розумінні, тобто становленні *держави-нації* і її ставленні до національних меншин. Відсутність такої Концепції як легітимного законодавчого акта — серйозна вада, яка може зашкодити духовно-культурному, соціально-політичному розвитку української нації, адже донедавна українці самі були меншиною. Ця проблема вимагає серйозного осмислення. Важливим питанням Концепції виступає потреба запропонувати замість показного *соціалістичного* добробуту — справжню рівноправність, справедливість, об'єктивне право на національне самоутвердження. У Концепції слід врахувати загальні світові, глобальні основи — піднесення національної свідомості, недопущення порушень національної рівноправності та перешкоди розвитку етносів України. Особливо ці питання вимагають вирішення в Україні у зв'язку з її прагненням налагодити співпрацю та увійти до Європейського Союзу.

¹ Декларація про державний суверенітет України // Правда України. — 1990. — 17 липня.

² Україна на міжнародній арені: Зб. документів і матеріалів (1991–1995 рр.). У 2-х кн./ Упоряд. В.В.Будяков та ін.; Редкол. Г.Й.Удовенко (відп. ред.) та ін.; МЗС України. — К.: Юрінком Інтер, 1998. — С. 7.

³ Вітман К.М. Етнонаціональна політика постсоціалістичних країн: моделі, особливості, проблеми: Монографія. — К.: Логос, 2007. — С. 12.

⁴ Заставний Ф.Д. Населення України. — Львів, 1993. — С. 127.

⁵ Національні відносини в Україні у ХХ ст. — К., 1994. — С. 503.

⁶ Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. Повідомлення Державного комітету статистики України // <http://www.ukrstat.gov.ua>.

⁷ Полохало В. Политология посткоммунизма в России и Украине (К методологии политического анализа) // Полис. — 1998. — № 3. — С. 12–13.

⁸ Нова Конституція України: огляд, коментарі і текст Основного Закону. — К., 1997. — С. 97.

⁹ Томенко Н. Итоги парламентских выборов в Украине // Полис. — 1998. — № 3; Міщенко М., Яременко А. Політичні переваги українців як фактор впливу на політичні процеси // Політична думка. — 2000. — № 1.

¹⁰ Лагутин А.В. Этнические аспекты институционализации политического процесса на Украине // Полис. — 2001. — № 4. — С. 105.

¹¹ Копиленко О. Від Конституції України до Конституції Автономної Республіки Крим // Право України. — 1999. — № 3. — С. 13.

¹² Вільсон Е. Національна ідентичність в Україні // Політична думка. — 1999. — № 3. — С. 120.

¹³ Див.: Балицька О.В. Етнонаціональні відмінності регіонів як реальна підстава виникнення конфліктів в Україні // Регіональна політика України: концептуальні засади, історичні перспективи. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. — К.: ІНВіП, 1995; Вендланд В. Галичина: провінція чи піонер? // Українські варіанти. — 1997. — № 1.; Бондаренко К. У Львові настав світанок // Поступ. — 2000. — 16 вересня; Бистрицький Є. Протодемократія та культурно-політичні трансформації в Україні // Політична думка. — 1994. — № 4; Вовк К. Соціокультурні фактори формування масових умонастроїв в Україні // Політична думка. — 1998. — № 1; Макеєв С. Сучасна Україна: громадянська свідомість і політична участь населення // Політична думка. — 2000. — № 2; Мейс Дж. Геополітичні імплікації етнополітики // Політична думка. — 1995. — № 1; Орбан-Лембрик Л. Психологія етнічних спільностей і груп // Соціальна психологія. — 2006. — № 4; Картунов О. Концепції прав людини та етнонаціональних меншин: від конфлікту до компромісу // Політичний менеджмент. — 2005. — № 2.

¹⁴ Михайлич О. Динаміка електоральних орієнтацій 2006 р // Соціальна психологія. — 2006. — № 2. — С. 70.